

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ АРХІТЕКТУРНО-ПРОЕКТНОЇ СПРАВИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА СЛОБОЖАНСЬКИХ МІСТ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Качемцева Л. В., кандидат архітектури, доцент

Харківський державний технічний університет будівництва та архітектури

Анотація. В статті простежено хід становлення архітектурно-проектної справи в Слобідській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Визначено вплив організації архітектурно-проектної справи на формування середовища слобожанських міст.

Ключові слова: децентралізація, організація архітектурно-проектної справи, формування середовища слобожанських міст.

Анотация. Качемцева Л. В. Децентрализация архитектурно-проектного дела и ее влияние на формирование архитектурной среды слобожанских городов во второй половине XIX – в начале XX вв. В статье прослежен ход становления архитектурно-проектного дела на Слободской Украине во второй половине XIX – в начале XX вв. Определено влияние организации архитектурно-проектного дела на формирование среды слобожанских городов.

Ключевые слова: децентрализация, организация архитектурно-проектного дела, формирование среды слобожанских городов.

Annotation. Kachemtseva L. V. The decentralization of architecture and project work and the effect of the organization of project work on the built environment of the cities of the Slobodskaya Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries. The article focuses on the process of architectural designing rise in the Slobodskaya Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries. The article identifies the effect of the organization of architecture and project work on the built environment of the cities of the Slobodskaya Ukraine.

Key words: the decentralization, the organization of architecture and project work, the built environment of the cities of the Slobodskaya Ukraine.

Постановка проблеми. Сучасний стан архітектурно-проектної справи в Україні демонструє відсутність практичного організаційного досвіду, методів проектування й теоретичних принципів, які можна було б використати в перехідній ситуації. Досвід країн, які давно живуть в умовах ринкових відносин і демократичного управління, прямо не переноситься в наші обставини. При такому переносі необхідно враховувати національні й регіональні особливості, що склалися в ході тривалого історичного розвитку.

Стан проблеми. Вплив організаційних чинників на історичний розвиток професії архітектора на широкому матеріалі Європи, України та Росії аналізували В. Глазичев [1], Т. Говоренкова [2], О. Яровой [3]. Дослідженням архітектури кінця XIX – початку XX ст. займалися М. Хомутецький [4], І. Ігнаткін [5], О. Ігнатов [6], В. Ясієвич [7], В. Чепелик [8]. Роботи О. Борисової [9], Н. Євсиної [10], Т. Каждан [9, 11], Є. Кириченко [12], присвячені аналізу архітектурних концепцій другої половини XIX – початку XX ст. Відомості з історії архітектурної освіти на Слобожанщині у другій половині XIX – першій половині XX ст. містяться в роботах Н. Кирєвої [13], Н. Кондель-Пермінової [14]. Будівельне законодавство Росії XIX – початку XX ст. вивчав І. Власюк [15].

Мета роботи – простежити хід становлення архітектурно-будівельної справи на Слобожанщині у другій половині XIX – на початку XX ст., визначити вплив організаційних форм архітектурно-проектної справи на напрями розвитку архітектури в регіоні.

Основний зміст статті. Становлення й розвиток децентралізованої організації архітектурно-проектної справи відбувалися в другій половині XIX – на початку XX ст. в нових суспільно-політичних умовах, що склалися після проведення селянської реформи й у зв'язку із затвердженням на Слобожанщині інститутів місцевого самоврядування (1860-ті – 1910-ті рр.). Трансформація художньо-образного ладу архітектури й організаційна реформа відбивали протиборство двох світоглядів – відживаючого феодального й прогресивного для цієї епохи буржуазного. За указом 1864 р. керування цивільним будівництвом було передано Міністерству внутрішніх справ. В 1865 р. був заснований Технічно-будівельний комітет (Т-СК МВС), а ряд міністерств і відомств одержали повну самостійність у своїй будівельній діяльності. Земства (1864 р.), створені після селянської реформи 1861 р., одержали широкі повноваження в будівництві й керуванні школами, лікарнями, благодійними закладами, в упорядкуванні й утриманні доріг, мостів і переправ. В 1879 р. земським зборам було надане право видання обов'язкових постанов, щодо будівництва. Відповідно до городових реформ 1870 й 1892 р. міські думи повинні були видавати обов'язкові постанови відносно міського благоустрою й місцевих архітектурно-будівельних правил.

Функції технічного контролю над суспільним будівництвом стали здійснювати місцеві органи МВС. У Харківській губернії таким органом було будівельне відділення в підпорядкуванні Т-СК МВС при губернському правлінні (з 1865 р.), що замінило будівельну й дорожню комісію. До штату відділення

входили губернський інженер, губернський архітектор, молодші інженер й архітектор і техніки. Сфера піклування Будівельного відділення була обмежена технічним і поліцейським наглядом за виконанням правил Будівельного уставу й обов'язкових постанов у казенному й приватному (цивільному) будівництві.

В другій половині XIX ст. у державі здійснювався перехід до т. зв. «негативного» принципу регулювання, установлювалися (правда, не в усіх випадках) обов'язкові обмеження для забудови, у рамках яких приватний забудовник одержував значну свободу дій. У порівнянні з початком століття, приватне будівництво втрачає нормативний зв'язок із суспільними спорудженнями в комплексній забудові.

Практично вийшли зі вжитку типові зразки. З'являлися нові типи будівель (адміністративні, комерційні, виставкові, доходні житлові дома та ін.) і споруд, функціональні, конструктивні й образні рішення. Складання й «регулювання» планів міст були передані у ведення міських дум. Муніципальні влади намагалися запобігати некерованій забудові міст. В другій половині XIX ст. було кілька спроб розробити новий генеральний план Харкова на основі топографічної зйомки: в 1871-1875 рр. К. Первухіним, в 1876-1886 рр. Г. Стрижевським, а також в 1890-1895 рр. К. Брандером, О. Кондратовським, Б. Михаловським, Г. Стрижевським, М. Шевцовим і Д. Шустером. Проекти здійснені не були. У повітових містах розроблялися: «План повітового міста Старобельська з показанням передбачуваного врегулювання й поширення» (1877 р.), плани врегулювання забудови Лебедина (1909 р.) і Сум (1909, 1913 р.).

Результати нової містобудівної практики зафіксовані на топографічному плані Харкова 1916 р., складеному О. Гінзбургом і Н. Жавридом, де житлові території перемежались з промисловими, відносно впорядкований центр контрастував з хаотично забудованими окраїнами, розміри міста наближались до 85 кв. км.

Першим на посаду міського архітектора Харківською думою був запрошений Г. Стрижевський (1872-1873 рр.). Згодом архітектори призначалися управою: Ф. Ниценко (1873-1883 рр.), С. Загоскін (1883-1890 рр.), І. Загоскін (1890-1893 рр.), М. Дашкевич (1893-1899 рр.), Б. Корнеєнко (1899-1912 рр.). В обов'язки міського архітектора входило проектування й складання кошторисів на зведення й ремонт об'єктів за рахунок міста, розрахунок винагороди й спостереження за підрядниками, розгляд планів і фасадів приватних будівель, що представляли в управу на затвердження, і нагляд за дотриманням Будівельного уставу приватними забудовниками.

З 1872 р. протягом більш ніж трьох десятиліть посаду харківського міського інженера займав інженер-архітектор Б. Михаловський. У Сумах на поч. XX ст. міським архітектором був Г. Прядкін.

Заснування земств у Харківській губернії відноситься до 1865 р. В управі Харківського губернського земства працювали архітектор, інженер, технік і креслярі. Губернським земським інженером в 1896-1917 рр. був З. Харманський,

котрий мав також приватну проектну практику і збагатив забудову Харкова значними спорудами у стилі неокласицизму, неobaroko та модерну.

Найбільший внесок у церковне будівництво в містах губернії внесли архітектори Харківської єпархії Ф. Данилов (1868-1886 рр.), В. Немкін (1886-1907 рр.), В. Покровський (1907-1916 рр.). У проектуванні храмів Данилов звертався до російсько-візантійської стилістики. В. Немкін працював у неоросійському, неовізантійському стилях та стилістиці неокласицизму. В. Покровський проектував у неовізантійському, неоросійському стилі та українському модерні.

В другій половині XIX ст. посаду архітектора управління Харківського навчального округу займав Д. Ткаченко. На посаді університетського архітектора перебували в 1980-і рр. А. Шпігель, а з 1891 р. – В. Величко. Посада архітектора Харківського технологічного інституту наприкінці XIX ст. займав Н. Біркін. Мав у штаті посаду архітектора Харківський інститут благородних дівичь відомства імп. Марії.

У кінці XIX – на початку XX ст. Харків став одним з найбільших залізничних вузлів Російської імперії. Будівництво залізниць, їхніх будинків і споруд доручалося головному інженерові, затверджуваному міністром шляхів сполучення. Роботи велися по проектах, кресленнях, планах і розцінкових відомостях, складеним на підставі вишукувань, що передували висновку концесії й схваленим міністром МШС.

Поповнення рядів архітекторів в містах Слобожанщини відбувалося за рахунок випускників столичних вузів і місцевих спеціалізованих навчальних закладів. У Харкові задля підготовки архітекторів та архітектурної просвіти громадськості було створено систему професійної освіти (школа – училище – вищий навчальний заклад). 1869 р. у Харкові М. Раєвська-Іванова відкрила першу в Росії приватну школу малювання (з 1896 р. – Міська школа малювання й живопису, з 1912 р. – Художнє училище). У Реальному училищі (з 1873 р.) навчали малюнку, технічному кресленню, нарисній геометрії, геодезії й будівельному мистецтву. Його вихованцями були відомі архітектори – О. Бекетов, О. Лангман, М. Михайловський. Навчання архітектурно-будівельній справі в Харківському Технологічному Інституті (відкритий 1885 р.) мало прикладне, інженерно-технічне спрямування. Завідувачами кафедри архітектури в ХТІ були інж. С. Загоскін, академіки М. Ловцов й О. Бекетов (автор першого підручника з архітектури, виданого в Україні). Із ХТІ вийшли видні зодчі й містобудівники О. Гінзбург, О. Ейнгорн, І. Зеленін. В. Кричевський, В. Троценко та деякі інші зодчі отримали архітектурну підготовку у приватних майстернях.

Слобожанські міста, особливо Харків, підтримували жваві ділові й культурні зв'язки з обома столицями. Багато відповідальних будинків у місті зведені по проектах петербуржців – Н. Васильєва (готель «Асторія» з Купецьким банком), О. Дмитрієва (Управління ПЗ), М. Верьовкіна (будинок т-ва «Саламандра»), І. Претро (будинок т-ва «Росія»), Ф. Лідваля (Азовсько-Донський банк), О. Мунца (Російсько-Азіатський банк). Проектні замовлення для сумського мільйонера й мецената П. Харитоненка виконував москвич акад. арх. О. Щусєв.

Більшість харківських архітекторів поєднували державну/муніципальну службу й педагогічну діяльність із виконанням приватних замовлень. Наприкінці XIX ст. у Харкові з'явився ряд приватних контор, що виконували увесь комплекс договірних проектно-будівельних робіт або тих, що спеціалізувалися на виконанні окремих видів послуг. Перша спеціалізована проектна контора в Харкові була відкрита 1893 р. інженером-архітектором С. Загоскіним при участі архітекторів І. Загоскіна й М. Ловцова.

Розвиток приватної архітектурно-проектної практики стимулював конкуренцію й розвиток професійної етики. Завдяки цьому на початку XX ст. склалися стильова різноманітність та висока професійна якість архітектури губернського центру. Найбільші об'єкти зводилися у формах пізньої еkleктики (М. Ловцов, О. Бекетов). У 1900-і рр. у доходних домах переважав стиль модерн (О. Гінзбург, М. Диканський, В. Покровський, О. Ржепишевський), а у 1910-і рр. поширився неокласицизм (Б. Гершкович, В. Естрович, І. Претро).

У другій половині XIX – на початку XX ст. Харків став важливим центром суспільно-архітектурного життя. Архітектурні товариства сприяли зміцненню зв'язків архітекторів-професіоналів з міською громадськістю, органами міського самоврядування й державними інституціями. Архітектурно-будівельне відділення Харківського технічного товариства було створено 1904 р. Його активними діячами були О. Бекетов, О. Гінзбург, І. Загоскін, В. Покровський, О. Ржепишевський, Ф. Шустер.

У жовтні 1912 р. група ентузіастів українського народного стилю на чолі з художником С. Васильківським створила творче об'єднання – Український художньо-архітектурний відділ при Російському харківському літературно-художньому гуртку. В нього ввійшли й архітектори О. Варяніцин, В. Галицький, К. Жуков, В. Леонтович, О. Лінник, С. Тимошенко. Будинки нового українського стилю в Харкові почали з'являтися з 1909 р.

Архітектурні конкурси, що поширилися на початку XX ст., теж активізували взаємодію архітекторів з громадськістю та сприяли підвищенню професіоналізму. Конкурси проводилися міською Думою, приватними товариствами, окремими замовниками. У Харкові до найбільш відомих можна віднести всеросійський конкурс на проект Купецького банку й готелю «Асторія» (1908 р.), міського Художнього училища (1912 р.), хоральної синагоги (1909 р.), будинку т-ва «Саламандра» (1914 р.).

Висновки. На етапі децентралізації архітектурно-проектної справи у другій половині XIX – на початку XX ст. у винятковому веденні держави залишалися тільки нормативні й контрольні функції (розділені по відомчій приналежності); проектування й будівництво усе більше переходили до земських, муніципальних і приватних структур.

Етап був відзначений подальшим зміцненням і диверсифікованістю архітектурної підготовки (Харківський технологічний інститут, художня школа Іванової-Раєвської, підготовка техніків і креслярів у Ремісничому училищі),

а також інтенсивним розвитком приватної проектної практики, створенням приватних проектних контор, конкуренцією й одночасно творчою співдружністю між місцевими й столичними зодчими. Крім Петербурга, істотний вплив на архітектурне життя робили міжнародні контакти.

На етапі децентралізації компетенція між різними інституціями (державними, муніципальними тощо) розділялася по окремих операціях регулювання, таких як ініціатива, розробка, узгодження з територіями або відомствами, затвердження, виконання та контроль. Головним засобом управління розвитком населених місць стали Обов'язкові постанови по будівельній частині, вироблення й прийняття яких були компетенцією муніципальних органів.

Період децентралізації позначений на Слобожанщині усвідомленням архітектури як професії і як суспільного інституту, а України як особливого регіону на архітектурній мапі Європи. Вперше з'явилися завдання збереження архітектурної спадщини й виявлення місцевої самобутності. Диверсифікованість замовлення на архітектурне проектування закономірно відбилася в розмаїтті форм і стилів забудови. З'явилися нові типи будівель (адміністративні, комерційні, виставкові, доходні житлові дома та ін.) і споруд, функціональні, конструктивні й образні рішення. Пізня еkleктика співіснувала зі стилем модерн, разом з яким на Слобожанщину прийшли технологічні новації. Велися дослідницькі роботи в області архітектури й містобудування.

На початку ХХ ст. на Слобожанщині розвилися «цехова» самоорганізація, суспільна й наукова діяльність архітекторів, архітектурна просвіта громадськості. Архітектурні товариства сприяли зміцненню взаємодії між професіоналами й міською громадськістю, органами міського самоврядування, державними установами. Провідну роль грали архітектурно-будівельне відділення Харківського технічного товариства та Український художньо-архітектурний відділ при Російському Харківському літературно-художньому гуртку.

Література:

1. Глазьев В.Л. Организация архитектурного проектирования. – М.: Стройиздат, 1977.
2. Говоренкова Г.М. Самоуправление на Украине // Медіаполіс. – 1996. – № 1-2. – С. 62-65, 132-138.
3. Яровой А.В. Становление и развитие профессиональной организации в европейской архитектуре XIII – XX вв.: Дис. ... канд. архитектуры: 18.00.01 / Харьковский инженерно-строительный институт. – Харьков, 1987.
4. Хомуцкий Н.Ф. Архитектура эпохи империализма. – Л.
5. Ігнаткин І.О. Олександр Миколайович Бекетов. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1949. – 43 с.
6. Ігнатов О.Н. Архитектура України періоду капіталізму // Нариси історії архітектури Української РСР: Дожовтневий період. – К.: Держбудвидав УРСР, 1957. – С. 254- 275.
7. Ясевич В.Е. Архитектура Украины на рубеже XIX– XX веков. – К.: Будівельник, 1988. – 184 с.
8. Чепелик В.В. Український архітектурний модерн. – К.: КНУБА, 2000.

9. Борисова О.А., Каждан Т.П. Русская архитектура конца XIX – начала XX вв. – М.: Искусство, 1988. – 239 с.
10. Евсина Н.А. Архитектурная теория в России второй половины XVIII – начала XIX века. – М.: Наука, 1985.
11. Каждан Т.П. Архитектура и архитектурная жизнь России конца XIX – начала XX века // Русская художественная культура конца XIX – начала XX века (1895-1907): В 2 кн. – М.: Наука, 1969. – Кн. 2. – С. 259-311.
12. Кириченко Е. И. Архитектурные теории XIX в. в России. – М.: Искусство, 1986.
13. Киреева Н.А. История архитектурного образования в Харькове (конец XVIII – начало 40-х гг. XX в.) // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХХІІІ, 1997. – Вип. 5. – С. 67-69.
14. Кондель-Перминова Н.Н. Роль учебных заведений в развитии архитектуры и градостроительства на Украине (конец XIX – первая треть XX века): Автореф. дис. ... канд. архитектуры: 18.00.01 / Московский архитектурный институт. – М., 1989. – 24 с.
15. Власюк А.И. Эволюция строительного законодательства России в 1830-е – 1910-е годы // Памятники русской архитектуры и монументального искусства: Города, ансамбли, зодчие. – М.: Наука, 1985, – С. 226-246.

Надійшла до редакції 25.12.2007